

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ, ΑΡ. 48

ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΘΕΣΣΑΛΙΑ
ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗ Ρ. ΘΕΟΧΑΡΗ

ΑΘΗΝΑ 1992

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

ΑΠΟ ΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΣΤΟΝ ΟΙΚΙΣΜΟ ΤΟΥ ΝΤΙΚΙΛΙ ΤΑΣ

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗΣ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗΣ¹

Στη δεκαετία 1960-1970 η βιβλιογραφία του βαλκανικού χώρου πλουτίζεται από μια σειρά εργασιών που, αν και δεν ερευνούν συστηματικά ή αποκλειστικά το πρόβλημα της κεραμικής διαφοροποίησης από τη νεολιθική στην εποχή του χαλκού, αναγνωρίζουν όμως, περιγράφουν και προσπαθούν να εξηγήσουν τη μεταβολή. Μολονότι κεντρικό άξονα αυτής της προσπάθειας αποτελεί η χρονολόγηση της βαλκανικής χαλκολιθικής περιόδου, που φαίνεται να συνοδεύεται από προβλήματα μεγαλύτερης σπουδαιότητας για την προϊστορία του ευρύτερου βαλκανικού και αιγαιακού χώρου², σχηματίζονται ωστόσο και κάποιες απόψεις που αφορούν τη μετάβαση στην πρώιμη εποχή του χαλκού και θα μπορούσαν γενικά να διαιρεθούν σε τρεις ομάδες:

Α. Η πρώτη —ακολουθώντας τη γνωστή θέση του Childe³— υποστηρίζει τη διάδοση ανατολικών στοιχείων στις περιοχές της Μακεδονίας, της Θράκης και της Βουλγαρίας, είτε χάρη σε μια έντονη ανταλλακτική σχέση είτε μέσω πληθυσμιακών κινήσεων, εκτοπισμών και αποικισμών⁴.

Β. Η δεύτερη εισάγει την πρόταση —που φαίνεται να εδραιώνεται και να κυριαρχεί— της βαθμιαίας μετακίνησης πρωτοϊνδοευρωπαϊκών φύλων⁵, που εισβάλλουν απειλητικά στη Ρουμανία, ισοπεδώνουν εύκολα τους εύρωστους οικισμούς της Βουλγαρίας και της ανατολικής Μακεδονίας, διασχίζουν την κεντρική και δυτική Μακεδονία, χάνοντας ένα τους σύντροφο στα Σέρβια, για να γνωρίσουν στη συνέχεια την Αλβανία, τις ακτές της Αδριατικής, την Κέρκυρα, θησαυλικές θέσεις, όπως την Άργισσα και τα Πευκάκια, τη Λευκάδα, το Μάλθι και την Αρκαδία⁶. Βασικό τους γνώρισμα η περιφρόνηση των πλούσιων και εντυπωσιακών κεραμικών παραδόσεων κάθε νεολιθικού οικισμού και η αφοσίωση σε μια κεραμική κακής ποιότητας και με καθόλου ελκυστική διακόσμηση.

1. Η εργασία δεν αφορά την αρχαία Θεσσαλία, η παρουσία της όμως εδώ οφείλεται στο βαθύ ενδιαφέρον του Δ.Ρ. Θεοχάρη για την προϊστορία της ανατολικής Μακεδονίας και στο καρποφόρο ερευνητικό του έργο στον οικισμό του Ντικίλι Τας. Ευχαριστώ θερμά τους J.-P. Demoule, X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, R. Treuil και Γ.Χ. Χουρμουζιάδη για τις πολύτιμες συμβουλές τους. Είμαι υποχρεωμένος να αναφέρω ότι η μελέτη ολοκληρώθηκε στα πλαίσια της υποτροφίας μου από το Ίδρυμα «Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης». Οι πίνακες έγιναν από το συγγραφέα.

2. J. Mellaart, *Anatolia and the Balkans, Antiquity XXXIV* (1960), 270-278. M.V. Garašanin, *The Neolithic in Anatolia and the Balkans, Antiquity XXXV* (1961), 276-280. C. Renfrew, *The Autonomy of the South-East European Copper Age, PPS 35* (1969), 12-47.

3. V.G. Childe, *The Orient and Europe, AJA XLIII* (1939), 10. V.G. Childe, *The Dawn of European Civilization*, London 1957, 70.

4. J. Mellaart, ό.π. N. Kalicz, *Die Pécelér (Badener) Kultur und Anatolien*, Budapest 1963.

5. N.I. Merpert, *L'Eneolithique dans la Zone Steppique de la Partie Européenne de l'URSS, l'Europe à la Fin de l'Age de la Pierre*, B. Soudsky and E. Plesova (eds), Prague 1961, 176. M. Gimbutas, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, Mouton 1965, 21.

6. M. Gimbutas, *The Gods and Goddesses of old Europe*, London 1974. E.J. Holmberg, *Some Notes on the Immigration of Indoeuropean into Greece during the Early Bronze Age, Opuscula Atheniensia XII: 1* (1978), 5-6.

Πριν αναφερθούμε στην τρίτη άποψη, να υπογραμμίσουμε ότι κοινό χαρακτηριστικό στις δύο προηγούμενες είναι η παραδοχή της θεωρίας της διάδοσης και η πεποίθηση ότι η διαφοροποίηση ανάμεσα στις δύο περιόδους είναι τόσο έντονη, ώστε να απαιτείται η υιοθέτηση παρόμοιων ερμηνευτικών προτάσεων για την αιτιολόγησή της.

Γ. Θα χρειαστεί να φτάσουμε στο τέλος της δεκαετίας, για να συναντήσουμε την άποψη που θεωρεί ανεπαρκείς τις ερμηνείες αυτού του τύπου, αμφισβητεί την ανάγκη να καταφεύγουμε σ' αυτές κάθε φορά που δυσκολευόμαστε να κατανοήσουμε φαινόμενα, όπως η διαφοροποίηση του υλικού ανάμεσα σε δύο περιόδους, και προβάλλει την ιδέα της αυτόνομης εξέλιξης στα Βαλκάνια, αν και διστακτικά ακόμη για την εποχή που μας αφορά⁷. Η ερμηνευτική αυτή πρόταση ολοκληρώνεται σε εργασίες των επόμενων χρόνων και όχι μόνο για τη γεωγραφική ενότητα που μας απασχολεί εδώ⁸, ενώ επισημαίνεται συχνά η εύκολη και αβασάνιστη «μετανάστευση», όχι πια των λαών, αλλά των ίδιων των υποθέσεων για τις ειςβολές· τονίζεται επίσης η αναγκαιότητα πρόσθετων ερευνών με καθορισμένους στόχους, πριν να γίνουν αποδεκτές τέτοιες θεωρίες που προσφέρουν βέβαια τις ποθητές λύσεις, όπως ο «από μηχανής θεός»⁹, αλλά δεν είναι παρά ένα σκηνικό τέχνασμα. Συγχρόνως —και εδώ αξίζει να θυμηθούμε τον Δ.Ρ. Θεοχάρη— γίνεται αναφορά σε τοπικές παραδόσεις με κληροδοτημένα πολιτισμικά χαρακτηριστικά από προγενέστερα πληθυσμιακά στοιχεία και χρησιμοποιείται ο όρος «ξεπερασμένο και άχρηστο επίπεδο πολιτισμού» που αντικαθίσταται από άλλο καταλληλότερο και αποδεκτό από την κοινότητα¹⁰.

Το φαινόμενο της διαφοροποίησης από τη νεότερη νεολιθική στην πρώιμη εποχή του χαλκού είναι διαπιστωμένο με ασφάλεια στον οικισμό του Ντικιλί Τας, στην πεδιάδα της Δράμας και όχι μόνο στην κεραμική¹¹. Θα ήθελα εδώ να σημειώσω ότι οι πληροφορίες που παρουσιάζονται αφορούν αποκλειστικά το αρχαιολογικό υλικό που έφεραν στο φως οι ανασκαφές του γαλλικού τομέα· συνοπτικά, λοιπόν, θα αναφερθώ σε μια σειρά από παρατηρήσεις που βασίζονται στο συγκεκριμένο υλικό και μας έπεισαν ότι μια μελέτη, όπως αυτή, θα μπορούσε να φανεί καρποφόρα:

Α. Η ειδωλοπλαστική της εποχής του χαλκού στον οικισμό εκπροσωπείται από τρία ή τέσσερα μόνο δείγματα (κακής ποιότητας σε σύγκριση με εκείνα της νεότερης νεολιθικής), υπολογίζοντας μαζί και το υλικό των ανασκαφών του Renaudin το 1920· απ' αυτά το ένα μόνο μπορεί να αποδοθεί με σχετική ασφάλεια στην πρώιμη εποχή του χαλκού (Χ. Μαραγκού, προφορική επικοινωνία). Η λιθοτεχνία της περιόδου είναι επίσης φτωχότερη σε τύπους, κακής ποιότητας και με πολύ προχωρημένη φθορά, σε σχέση πάλι με τα εργαλεία των αμέσως προωιότερων φάσεων (Γ. Κουρτέση-Φιλιππάκη, προφορική επικοινωνία). Δεν είμαστε —προς το παρόν— σε θέση να βεβαιώσουμε ότι κάτι ανάλογο συμβαίνει στο οστεολογικό υλικό και στην κατεργασία του μετάλλου, ξέρομε όμως ότι μια αντίστοιχη διαφοροποίηση έχει επανειλημμένα επισημανθεί στις σχετικές με τη θέση δημοσιεύσεις¹², όσον αφορά την κεραμική παραγωγή του οικισμού. Η μεταβολή που διαπιστώνεται στη διακόσμηση κρατά τον πρώτο ρόλο σ' αυτόν τον προβληματισμό, έτσι —στο πρώτο στάδιο της εργασίας— αποφασίσαμε να ασχοληθούμε κυρίως μαζί της.

7. Renfrew, *ό.π.*, 27.

8. C. Renfrew, *The Emergence of Civilization. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.*, London 1972, 15-26. C. Renfrew, *Before Civilization. The Radiocarbon Revolution and Prehistoric Europe*, Penguin 1973, 98.

9. R. Dennell, *Early Farming in South Bulgaria from the VI to the III Millennia B.C.*, BAR (Suppl.) 45 (1978), 13.

10. D. Theocharis, *Prehistory of Eastern Macedonia and Thrace, Ancient Greek Cities 9*, Athens 1971, 23-24.

11. J. Deshayes, *Les fouilles de Dikili Tash et l'archéologie yougoslave*, Zbornik Narodnog Museja y Beograd VI (1970), 27.

12. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία στο BCH 107 (1983), 677.

Β. Πριν τρία περίπου χρόνια πραγματοποιήθηκε μια έρευνα πάνω στο κεραμεικό υλικό της πρώιμης εποχής του χαλκού από τον οικισμό, με σκοπό άμεσο να προσφέρει κάποια χρήσιμα στοιχεία για την κεραμεική τεχνολογία και έμμεσο να αποσυνδέσει το υλικό του Ντικιλί Τας από εκείνο του Kum Tere και της ευρύτερης περιοχής της Τρωάδας¹³. Τα αποτελέσματα της έρευνας υπήρξαν σαφή και πρόσφεραν ένα σημαντικό κίνητρο για την πραγματοποίηση και της δικής μας μελέτης.

Οι κεραμείς του Ντικιλί Τας στην πρώιμη εποχή του χαλκού διάλεξαν έναν κατάλληλο λιπαρό πηλό, εμπλουτισμένο με ντόπια άμμο και ποσότητα τύρφης από το έλος, προφανώς γνωρίζοντας καλά τις ιδιότητες του εύφλεκτου των τοπικών ποανθράκων και λιγνιτών. Μετά το στέγνωμα το αγγείο λειανόταν σε δύο φάσεις, πρώτα με κόκκαλο ή κέρατο και μετά με άπλυτη τούφα μαλλιού· το είδος αυτό του πηλού και διευκολύνει γενικά τη λείανση, αλλά και μειώνει το πορώδες της κεραμεικής, ακόμη και όταν είναι πολύ λίγο ψημένη. Το αγγείο, έτσι, είναι στερεό και «καλοψημένο», ακόμη και μ' ένα σύντομο ζέσταμα σε θερμοκρασία αρκετά μικρότερη ίσως από 750°C, κάτι που ευνοεί τη μαζική παραγωγή και δεν είναι απαραίτητο να αποτελεί ανατολική επινόηση. Οι ιδιότητες άλλωστε αυτές φαίνεται να είναι γνωστές στους κατοίκους του οικισμού, τουλάχιστον από τη μέση νεολιθική περίοδο¹⁴. Την άμεση σχέση του κεραμέα με το περιβάλλον στην περίοδο που μας ενδιαφέρει, τη θεωρήσαμε ισχυρή ένδειξη για μια «αυτόνομη» παραγωγή και εξέλιξη της κεραμεικής.

Ο βασικός στόχος της δικής μας έρευνας, δηλαδή της μελέτης των διακοσμητικών μοτίβων και τρόπων στην κεραμεική της πρώιμης εποχής του χαλκού και της προηγούμενης νεότερης νεολιθικής περιόδου, ήταν να ανακαλύψει αν υπάρχουν χαρακτηριστικά που μπορούν να θεωρηθούν κοινά στα δύο υλικά ή είμαστε υποχρεωμένοι να μιλάμε για διαφορετικές κεραμεικές παραδόσεις. Συγχρόνως, θελήσαμε να κατανοήσουμε αν η διαφοροποίηση που παρατηρείται στην πρώτη φάση της πρώιμης εποχής του χαλκού είναι γεγονός αιφνίδιο ή είμαστε σε θέση να «απομονώσουμε», με τη συνεργασία μορφολογικών ιδιοτήτων του υλικού και στρωματογραφίας, κάποια περίοδο σταδιακής εμφάνισης στοιχείων που να «προμηνύουν» τη μεταβολή και να μπορούν κατ' επέκταση να σχετιστούν και να διαφωτίσουν τις απόπειρες ερμηνείας του φαινομένου.

Έτσι, σχηματίστηκαν από πριν δύο υποθέσεις που η εργασία θα μπορούσε να ενισχύσει ή να αποδυναμώσει:

Α. Κοινοί τρόποι και μοτίβα θα θεωρηθούν ένδειξη κοινής καλλιτεχνικής παράδοσης και συνέχειας στην κεραμεική παραγωγή του οικισμού· το αντίθετο θα οφείλεται, πιθανόν, στον εκτοπισμό των παλιών κεραμέων, σε νέες απαιτήσεις της παραγωγής, σε μια αλλαγή του ρόλου της κεραμεικής για την κοινότητα ή σε νέα πληθυσμιακά στοιχεία (χωρίς αυτό να παραπέμπει, αναγκαστικά, στην ιδέα της εισβολής)¹⁵.

Β. Μια απότομη μεταβολή θα μπορούσε να είναι ένδειξη δράσης εξωκοινοτικών παραγόντων, ακούσιας αντίδρασης από μέρους της κοινότητας και, ίσως, εγκατάλειψης του χώρου· η διαπίστωση μιας βαθμιαίας μεταβολής θα υποδήλωνε μάλλον μια λίγο-πολύ προγραμματισμένη πορεία στους ρυθμούς καθορισμένων κοινωνικών επιλογών, με κίνητρα πολύ λίγο φωτισμένα προς το παρόν, όπως θα σημειωθεί στο τέλος αυτής της εργασίας.

13. L. C. Courtois, *Dikili Tash: la céramique de l'âge du bronze, aperçu technologique, De l'Indus aux Balkans*, Recueil Jean Deshayes, Paris 1985, 99-100.

14. Ό.π., 100.

15. W. A. Longacre, *Archaeology as Anthropology*, Arizona uni., 1970. S. Plog, *Stylistic Variation in Prehistoric Ceramics*, Cambridge 1980, 14-19. Κ. Κωτσάκης, *Κεραμεική Τεχνολογία και Κεραμεική Διαφοροποίηση. Προβλήματα της γραπτής κεραμεικής της μέσης νεολιθικής εποχής του Σέσκλου*, Θεσσαλονίκη 1983, 153-155.

Στην έρευνα χρησιμοποιήθηκε ολόκληρο το υλικό της νεότερης νεολιθικής από τις τομές W29 (G), W30 (F), X29 (E) και X30 (H), με Μ.Ο. πάχους επιχώσεων 2,50 μ., όπου αντιπροσωπεύονται κυρίως οι πρώιμες φάσεις της περιόδου· για την όψιμη φάση της νεότερης νεολιθικής χρησιμοποιήθηκε επίσης όλο το υλικό των τομών R24, STU24 και TU25, όπου γενικά το πάχος δεν ξεπερνούσε τα 40-50 εκατοστά. Στις τελευταίες —εκτός της TU25— η πρώιμη εποχή του χαλκού διαδέχεται φυσιολογικά τη νεότερη νεολιθική, θεωρήθηκε όμως απαραίτητο να ξεεταστεί το σύνολο του υλικού της εποχής του χαλκού (και της ύστερης), κι όταν ακόμη είχαμε να κάνουμε με τομές ιδιαίτερα διαταραγμένες όπως η S28.

Θα αναφέρουμε παρακάτω με συντομία τα βασικά χαρακτηριστικά των στρωμάτων που μελετήθηκαν. Στα νεολιθικά είναι παρούσες οι τρεις κύριες για την ανατολική Μακεδονία διακοσμητικές τεχνικές¹⁶: α) κατά 40% περίπου η διακόσμηση με ένα ρευστό μείγμα από γραφίτη, διαλυμένη άργιλο και μαρμαρυγία, που απλώνεται με πινέλο συνήθως από πάνω ή από αριστερά και πάντα γραμμή-γραμμή, β) κατά 1-5% η διακόσμηση με μαύρη, πλούσια σε μαγγάνιο βαφή, πάνω σε κόκκινο συνήθως φόντο, επίσης δουλεμένη με πινέλο και γ) κατά 10% η εγχάρακτη τεχνική, γραμμή-γραμμή με μυτερό εργαλείο και συχνά με λευκή ύλη στις εγχαράξεις, ένα είδος κονιάματος ασβεστίου. Προχωρώντας στα στρώματα της πρώτης φάσης της πρώιμης εποχής του χαλκού —που φαίνεται να εντοπίζονται μόνο στην τομή R24 και μάλιστα ούτε σ' ολόκληρη την επιφάνειά της— συναντούμε μια σκουρόχρωμη κεραμεική που διακοσμείται με πλάγιες ή κάθετες, ευθύγραμμες ή τοξοειδείς πλατιές και ρηχές αυλακώσεις, με ταινίες ή τρίγωνα γεμισμένα με πυκνές εμπιέσεις¹⁷. Στη δεύτερη φάση, η διακόσμηση γίνεται περισσότερο συχνή: ανάγλυφες ταινίες, εγχάρακτη¹⁸ (Πίν. 51, 1, 4, 7, 8, 10, 12), εμπιέστη¹⁹ (Πίν. 51, 13), με πλαστικές ζώνες συνοδευμένες με εμπιέση διαφόρων τύπων, σχοινοειδής²⁰, με σειρές από βαθύνσεις²¹ (Πίν. 51, 15) και συνήθως συνδυασμός αρκετών από τους παραπάνω τρόπους σε σύνθετα μοτίβα που καταλαμβάνουν μεγάλο μέρος της επιφάνειας του αγγείου²² (Πίν. 51, 2, 3, 5, 6, 9, 11, 14, 16, 17).

Προχωρούμε, στη συνέχεια, στα αποτελέσματα της επεξεργασίας του υλικού των νεολιθικών στρωμάτων· η προσεκτική μελέτη των επιμέρους διακοσμητικών μοτίβων μας αποκάλυψε μια συγγένεια με αντίστοιχα της πρώιμης εποχής του χαλκού, ώστε να τεκμηριώνεται πειστικά μια συνέχεια στην καλλιτεχνική παράδοση του οικισμού. Αδυναμία της συγκριτικής αυτής παρατήρησης αποτελεί το γεγονός ότι περιορίζεται στις πληροφορίες της μορφής, με μοναδικό σημείο αναφοράς το χρόνο²³. Θεωρήσαμε όμως την εφαρμογή της θεμιτή και γιατί πιστεύουμε ότι μια τέτοιου είδους συγγένεια δεν πρέπει να είναι τυχαία, αλλά και επειδή ανάλογη μεθοδολογία έχει φανεί στο παρελθόν πειστική και καρποφόρα²⁴. Γι' αυτό και η πιθανότητα κάποιου κενού στη στρωματογραφία του οικισμού —κάτι που σχετίζεται άμεσα με το πρόβλημα διαμόρφωσης κάθε θέσης-τούμπας²⁵, αλλά έχει συζητηθεί και

16. J.-P. Demoule, La céramique du néolithique récent de Dikili Tach, τμήμα της τελικής δημοσίευσης (τυπώνεται).

17. M. Sfériadiès, Troie I. Matériaux pour l'étude des sociétés du nord-est égéen au début du bronze ancien, Paris 1985, πίν. XVIII, XX, 1.

18. Ό.π., πίν. XX, 2,5,6.

19. Ό.π., πίν. XX, 3, XXIII, 1.

20. Ό.π., πίν. XXI, 1-5.

21. Ό.π., πίν. XX, 4, XXII, 1-4.

22. Ό.π., πίν. XXI, 6, XXII, 5,6, XXIII, 2,4,5.

23. Κωτσάκης, ό.π., 156-160.

24. C. Renfrew, The Autonomy of the South-East European Copper Age, PPS 35 (1969), 19-27.

25. D.A. Davidson, Processes of Tell Formation and Erosion, Geoarchaeology: Earth Science and the Past, D.A.

για συγκεκριμένους οικισμούς της περιοχής²⁶— δεν πιστεύουμε ότι μπορεί να επηρεάσει σημαντικά τα συμπεράσματα της εργασίας.

Το τμήμα του υλικού που ενισχύει —κατά τη γνώμη μας— την υπόθεση της συνάφειας ανάμεσα στις δύο περιόδους, είναι ποσοτικά αρκετό και δεν είναι δυνατό να παρουσιαστεί σ' αυτήν τη θέση με πληρότητα. Ενδεικτικά επιλέξαμε τα δεδομένα των στρωμάτων 8 έως και 2 των τομών X29-30 και W29-30, επειδή σ' αυτήν την περιοχή δεν εκπροσωπούνται καθόλου στρώματα της πρώιμης εποχής του χαλκού και ανάμειξη λόγω διαταραχών φαίνεται λιγότερο πιθανή. Τα διακοσμητικά στοιχεία της νεότερης νεολιθικής περιόδου που παρουσιάζουμε στη συνέχεια —αρχίζοντας από τα πρωιμότερα— εμφανίζονται με αρκετή συχνότητα στη διακοσμημένη κεραμική της επόμενης περιόδου, γι' αυτό και τα θεωρούμε «επεξηγηματικά» της τελευταίας (Πίν. 52).

Στρώμα 8: Δέσμες παράλληλων γραμμών που σχηματίζουν επάλληλες γωνίες (Πίν. 49, 1), μια σύνθετη μορφή του μοτίβου που αργότερα ονομάζουμε αβακωτό (Πίν. 49, 2), διακόσμηση του άδειου τριγώνου με κυκλική βάθυνση, ο τύπος της ταινίας με εσωτερική διαγράμμιση.

Στρώματα 7-6: Σύνολο κυκλικών βαθύνσεων για το γέμισμα μεγαλύτερων τριγώνων, το «ψαροκόκκαλο» (Πίν. 49, 5), οι ανάγλυφες ταινίες (Πίν. 49, 8, 9), διαγραμμισμένο τετράγωνο ή κύκλος (Πίν. 49, 3, 7), σειρές μικρών συμπαγών τριγώνων (Πίν. 49, 10), σειρές διαγραμμισμένων τριγώνων (Πίν. 49, 4), ταινίες με εσωτερική διαγράμμιση σε οριζόντιες, κάθετες και πλάγιες στήλες (Πίν. 49, 6), αυλακώσεις ή χαράξεις με κυκλική βάθυνση στο πέρας της καθεμιάς (Πίν. 49, 13), ομόκεντρα ημικύκλια εξαρτημένα από οριζόντια γραμμή (Πίν. 49, 11).

Στρώματα 5-4: Σειρές τριγώνων κάτω από το χείλος (Πίν. 49, 15, 50α, 2), κυκλικές βαθύνσεις σε τρίγωνα, ρόμβοι, παραλληλόγραμμα και τετράγωνα (Πίν. 50α, 1, 3, 5), αβακωτό (Πίν. 49, 14, 50α, 7), σειρές αντιμέτωπων τριγώνων που σχηματίζουν αρνητικούς ρόμβους (Πίν. 49, 14), φαρδιές και ρηχές αυλακώσεις (Πίν. 50α, 4, 10), σύνθετο εγχάρακτο αβακωτό (Πίν. 50α, 3), οριζόντιες σειρές αντιμέτωπων συμπαγών τριγώνων που σχηματίζουν αρνητική τεθλασμένη (Πίν. 50α, 6), συμπαγή τρίγωνα και ρόμβοι με κύκλο στο εσωτερικό τους (Πίν. 50α, 8, 9), κύκλοι εγγεγραμμένοι σε τρίγωνα και ορθογώνια.

Στρώματα 3-1: Πλαστικές ταινίες με εμπύση διαφόρων τύπων (Πίν. 50β, 2, 3), ρόμβοι που περιέχουν ο ένας τον άλλο και το κέντρο τους σημειώνεται με κύκλο (Πίν. 50β, 4), και σειρές τριγώνων με αρνητικό ή εγγεγραμμένο κύκλο στο εσωτερικό τους, συνήθως κάτω από το χείλος (Πίν. 50β, 1).

Επικουρικά θα χρησιμοποιήσουμε ορισμένα στοιχεία της τομής R24, όπου αντιπροσωπεύονται τα όψιμα στρώματα της νεότερης νεολιθικής και συγκεκριμένα το λεγόμενο «στρώμα καταστροφής» (17-16), που εντοπίστηκε αμέσως πριν την έναρξη της πρώιμης εποχής του χαλκού²⁷: Αυξημένη συχνότητα διαγραμμισμένων τριγώνων κάτω από το χείλος (Πίν. 50β, 5), δέσμες λοξών γραμμών στο ίδιο σημείο και καμπύλες τεθλασμένες ανάμεσα σε σειρές τριγώνων και ευθύγραμμες ταινίες.

Davidson and M.L. Shackley (eds), London 1976, 255-265. Σ. Ανδρέου - Κ. Κωτσάκης, Διαστάσεις του χώρου στην Κεντρική Μακεδονία: Αποτύπωση της ενδοκοινοτικής και διακοινοτικής χωροοργάνωσης, Αμνητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο, Θεσσαλονίκη 1986, 62-64.

26. C. Renfrew, Sitagroi, Radiocarbon and the Prehistory of South-East Europe, *Antiquity* XLV (1971), 277-278.

27. J. Deshayes, Dikili Tash and the Origins of the Troadic Culture, *Archaeology* 25:3, 198-205. R. Treuil, *Le néolithique et le bronze ancien égéens. Les problèmes stratigraphiques et chronologiques, les techniques, les hommes*, Paris 1983, 97-98. Δ.Β. Γραμμένος, Νεολιθικές Έρευνες στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1984, 105.

Περνώντας από τα μοτίβα στους τρόπους διακόσμησης, πρέπει να σημειώσουμε ότι είναι κοινή η συνήθεια και στις δύο περιόδους να γαμίζονται τα κενά των χαράξεων με άσπρη ύλη, μολονότι στην πρώιμη εποχή του χαλκού δε χρησιμοποιείται πια το ασβέστιο (αν και αφθονεί στην περιοχή γύρω από τον οικισμό), αλλά ένα υλικό πλούσιο σε φωσφορικό άλας του ασβεστίου, ζωϊκής προέλευσης που παράγεται από ανάμειξη ψημένου κόκκαλου με κάποιο όχι σαφώς προσδιορισμένο οργανικό υλικό²⁸. Μπορεί ακόμη κανείς να μιλήσει για μια κοινή τάση προς τη λεπτότερη εγχάραξη και όχι ιδιαίτερα βαθιά (τουλάχιστο στην όψιμη φάση της νεότερης νεολιθικής), καθώς και για τη χρήση κοινών εργαλείων, όπως το σκληρό ξύλο και το κόκκαλο, το καλάμι και το άχυρο, για μια ποικιλία χαράξεων και βαθύνσεων· από την άλλη, μια σειρά κατάλληλα διαμορφωμένων στην ακμή τους εργαλείων που στην πρώιμη εποχή του χαλκού πλουτίζεται σημαντικά, χρησιμοποιείται για τις εμπιέσεις.

Είναι χρήσιμο, τέλος, να αναφερθούμε με συντομία στο κεραμικό υλικό της ύστερης εποχής του χαλκού, που αποτελεί την τελευταία περίοδο προϊστορικής κατοίκησης του οικισμού. Διαπιστώνουμε ότι η παραπομπή μας στις πρωιμότερες περιόδους υπαγορεύεται και από τα διακοσμητικά μοτίβα, αλλά και από συνήθειες όπως αυτή του άσπρου ή κόκκινου γαμίσματος στις χαράξεις²⁹· εκείνο όμως που αξίζει μεγαλύτερη προσοχή είναι η χρήση του γραφίτη για την κάλυψη ολόκληρης της επιφάνειας του αγγείου. Μπορούμε σ' αυτή να ανιχνεύσουμε κάποια συνέχεια της νεολιθικής διακοσμητικής παράδοσης; Άσχετα με την απάντηση, στην πρώιμη εποχή του χαλκού σημειώνεται μια διακοπή που σχετίζεται —πιστεύουμε— με την παραγωγική διαδικασία και την κοινωνική αξία του διακοσμημένου κεραμικού προϊόντος, που δε μένουν, βέβαια, αμετάβλητες στη διάρκεια της ζωής του οικισμού. Θα θέλαμε όμως να προσθέσουμε ένα στοιχείο που, προς το παρόν, αποτελεί μόνο μια αβέβαια ένδειξη: αναγνωρίσαμε σε μικρό αριθμό οστράκων της περιόδου την απόπειρα του κεραμέα να δώσει στην επιφάνεια του αγγείου μια εικόνα όπως αυτή που παρατηρούμε σε οστράκα της ύστερης εποχής του χαλκού. Η δυσκολία της διάκρισης του γραφίτη αυτού του τύπου από έναν υπόλευκο αλλά καπνισμένο και πυκνό μαρμαρυγία είναι γνωστή³⁰ και συνοδευμένη από το τυχαίο της παρατήρησης κάνουν την τελευταία περισσότερο ακόμα ανασφαλής. Η εντύπωση, πάντως, που σχηματίσαμε είναι ότι τα οστράκα καλύπτονται από αραιό διάλυμα γραφίτη, ίσως μάλιστα με αρκετή ποσότητα μαρμαρυγία, τεχνική ήδη γνωστή από τη νεότερη νεολιθική (βλ. παραπάνω).

Θα προχωρήσουμε τώρα στα συμπεράσματα που αφορούν το δεύτερο στόχο της έρευνας, με ζητούμενο την παρουσία ή απουσία μιας περιόδου που θα μπορούσε να θεωρηθεί για το συγκεκριμένο προβληματισμό μεταβατική. Τα δεδομένα προκύπτουν από τη μελέτη και των τριών υποπεριόδων της νεότερης νεολιθικής που έχουν εντοπιστεί³¹:

Α. Στη διακόσμηση με γραφίτη τα ευκολότερα ευθύγραμμα μοτίβα —και εννοούμε τα ελεύθερα και όχι τα σύνθετα μαιανδροειδή, άφθονα ουσιαστικά μόνο στο κατώτερο στρώμα— γίνονται δύο με τρεις φορές πιο πολυάριθμα στην τρίτη-οψιμότερη υποπερίοδο. Πληθαίνουν οι απλές κάθετες γραμμές, οι πλάγιες σε δέσμες και τα «πλεκτά»· οι ομάδες των γραμμών, που τέμνονται μεταξύ τους σε ζώνες κάτω από το χείλος, αποτελούν στα ανώτερα

28. L.C. Courtois, *Etude des techniques anciennes et recherches sur l'altération des céramiques*, 105e Congr. Nat. des Soc. Savantes, Caen (sciences), V, 123-133. L.C. Courtois, *Dikili Tash: la céramique de l'âge du bronze, aperçu technologique*, De l'Indus aux Balkans, Recueil Jean Deshayes, Paris 1985, 102. Séfériadès, *ό.π.*, 221.

29. M. Séfériadès, *Le bâtiment absidal en briques crues de Dikili Tash (bronze récent)*, De l'Indus aux Balkans, Recueil Jean Deshayes, Paris 1985, 107-117, πίν. 6, 7, 9.

30. Courtois, *ό.π.*, 103.

31. Demoule, *ό.π.*

στρώματα το 1/3 περίπου των μοτίβων. Οι οριζόντιες απλές ταινίες και οι παράλληλες ευθείες ακριβώς στο χώρο του χείλους εντοπίζονται επίσης μόνο στα τέλη της περιόδου.

Β. Στη διακόσμηση με μαύρο σε κόκκινο παρατηρούμε στα μεσαία στρώματα μια κυριαρχία του γραμμικού διακοσμητικού τρόπου (στυλ Ντικιλί Τας), με δύστροπα στην κατασκευή τους μοτίβα και υψηλό επίπεδο σύνθεσης και εκτέλεσης. Στην όψιμη φάση, αντίθετα, κυριαρχεί το «ελεύθερο» στυλ, το λεγόμενο Γαληψού που εμφανίζει στα τελευταία στάδια μια εξέλιξη όμοια σε γενικές γραμμές με εκείνη του γραφίτη. Χαρακτηριστικό του η ευκολία, η ταχύτητα και η έλλειψη διακοσμητικών δεσμεύσεων.

Η προσωπική μας άποψη —βασισμένη στις παραπάνω διαπιστώσεις— είναι ότι στην όψιμη φάση της νεότερης νεολιθικής εξακριβώνεται σταδιακά μια τάση απλοποίησης των διακοσμητικών τρόπων και μια διάθεση ίσως για ταχύτερα αποτελέσματα, που υλοποιείται με πρακτικές όπως η μείωση της διακοσμημένης επιφάνειας και ο παραμερισμός σύνθετων και χρονοβόρων θεμάτων και καταλήγει σε μια συνολικά αδιακόσμητη κεραμική (αν και ίσως για πολύ μικρό χρονικό διάστημα), καθώς και σε μια σειρά αλλαγών σχετικών με τη σύνθεση του σχηματολογίου και την κεραμική τεχνολογία³².

Ολοκληρώνοντας, αναφερόμαστε στο πρόβλημα της ερμηνείας του φαινομένου που δεν εντάσσεται στους σκοπούς αυτής της δημοσίευσης, εφόσον δεν είμαστε ακόμη σε θέση να προτείνουμε μια συνολική και πειστική εξήγηση της διαφοροποίησης του υλικού, που άλλωστε δεν αφορά αποκλειστικά την κεραμική. Τα κοινά στοιχεία ανάμεσα στις δύο περιόδους, που αυτή η έρευνα προσπάθησε να εντοπίσει, δεν έχουν στόχο —ούτε άλλωστε τη δυνατότητα— να αμφισβητήσουν το ίδιο το γεγονός της διαφοροποίησης. Η εγκατάλειψη των γραπτών διακοσμητικών τρόπων και η μεταβολή που παρατηρούμε στον πληρό και στα σχήματα των αγγείων αποτελούν μερικές μόνον όψεις αυτής της αλλαγής που απαιτεί συστηματική ερμηνευτική προσέγγιση. Σκοπός του εντοπισμού της συγγένειας των δύο κεραμικών συνόλων είναι να βοηθήσει στο σχηματισμό ενός μοντέλου που θα αντιμετωπίζει τη διαφοροποίηση σαν αποτέλεσμα ενδογενών διαδικασιών και όχι «μυθοποιημένων φυλετικών μεταναστεύσεων»³³.

Η έρευνα θα ήταν σκόπιμο να προσεγγίσει την κεραμική σαν μέλος μιας ομάδας κατηγοριών του υλικού, που είναι επίσης μέτοχοι αυτής της μεταβολής και για τις οποίες είναι πιθανό να αποκαλύψει κοινές ιδιότητες σχετισμένες με το ρόλο τους στην οικονομία και την ιδεολογία του οικισμού³⁴. Είναι απαραίτητο, επιπλέον, να κατανοήσουμε τη συγκεκριμένη κατηγορία σαν κοινωνικό μέγεθος ενταγμένο δυναμικά στην ενότητα που ονομάζουμε κοινότητα, για να επιχειρήσουμε, στη συνέχεια, να «ελέγξουμε» τη διαφοροποίησή της μέσα από τη σχέση της παραγωγής με μεταβολές περιβαλλοντικές και κοινωνικές. Δε θα αναφερθώ στις γνωστές προτάσεις για το κλίμα και το περιβάλλον στην περιοχή και στις περιόδους που μας ενδιαφέρουν³⁵: ίσως όμως σ' αυτές μπορεί κανείς να βρει μια χρήσιμη αφετηρία, για να ανιχνεύσει συνειδητές επιλογές της κοινότητας, όπως η καθιέρωση νέων αναλογιών στον καταμερισμό της εργασίας, νέων απαιτήσεων της πρωτογενούς παραγωγής και διαφορετικών

32. M. Sfériadiès, *Troie I. Matériaux pour l'étude des sociétés du nord-est égéen au début du bronze ancien*, Paris 1985, 220-231. L.C. Courtois, ό.π., 99-102.

33. Γ.Χ. Χουρμουζιάδης, Η αναζήτηση του ατόμου μέσα στη νεολιθική κοινότητα. Προβλήματα της προϊστορικής δημογραφίας, *Ο Πολίτης* 38 (1980), 37.

34. Γ.Χ. Χουρμουζιάδης, Εισαγωγή στις ιδεολογίες της ελληνικής προϊστορίας, *Ο Πολίτης* 17 (1978), 30-51.

35. S. Bökönyi, *Κτηνοτροφία, Νεολιθική Ελλάδα*, Δ.Ρ. Θεοχάρης (εκδ.), 1973, 165-178. Dennell, ό.π., 131-151. Δ. Γραμμένος, Ανασκαφή σε οικισμό της εποχής του χαλκού (πρώιμης) στην Πεντάπολη του Νομού Σερρών, *ΑΕ* 1981, 91-153.

κοινωνικών ρόλων για κάθε προϊόν, σχετικά με τον παραγωγικό χρόνο που το τελευταίο έχει δικαίωμα να απαιτεί³⁶.

ΣΤΡΑΤΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
Κολοκοτρώνη 123,
65201 Καβάλα.

SUMMARY

LATE NEOLITHIC TO EARLY BRONZE AGE IN DIKILI TASH

THE PROBLEM OF POTTERY DIFFERENTIATION

The Early Bronze Age in Dikili Tash is shown to be entirely different from the previous period: the ceramic material —on which our interest is focused— seems not to follow the local decorative tradition, but to be correlated with the contemporary Aegean and Balkan ones. This paper tries to illuminate the problem of whether the origin of this pottery could be related to a cause not connected with the site or whether there are elements in the Late Neolithic that can justify its existence.

Our conclusions were two:

- A. A quite big number of decorative motifs (Pl. 52) in the Late Neolithic pottery continues to be in use in the Early Bronze Age, though made with a different technique.
- B. A period (the final phase of LN) that could be considered as a transitional one was revealed. What characterises this period is:

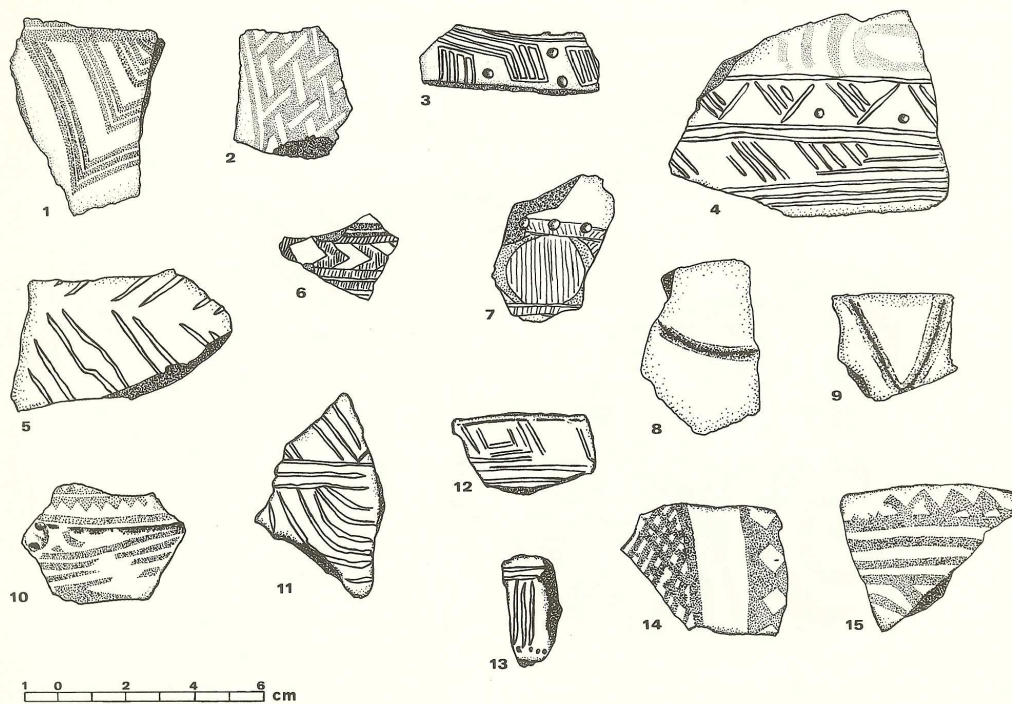
- 1. A tendency to simplification in motifs.
- 2. Faster and easier ways in decoration.
- 3. A progressive domination of the motifs which are typical of the Early Bronze Age.

These remarks suggest —according to our opinion— that the causes of the differentiation must be investigated in the intrasettlement factors and not in external influences.

STRATIS PAPADOPOULOS

36. T. Bayliss-Smith, Maximum Population and Standard Population: The Carrying-Capacity Question, Social Organisation and Settlement, D. Green - C. Haselgrove - M. Spriggs (eds), I, 1978, 129-151.

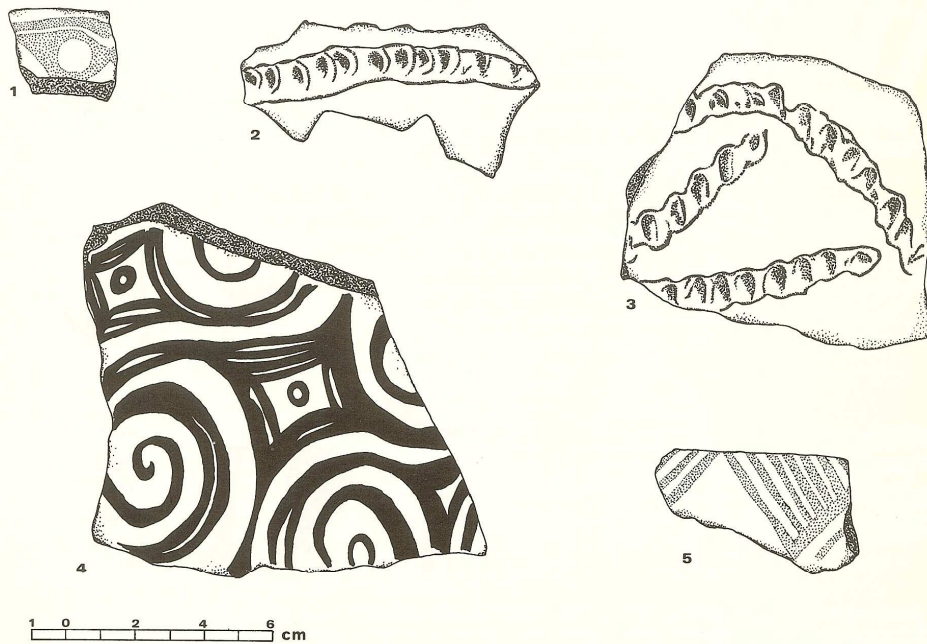
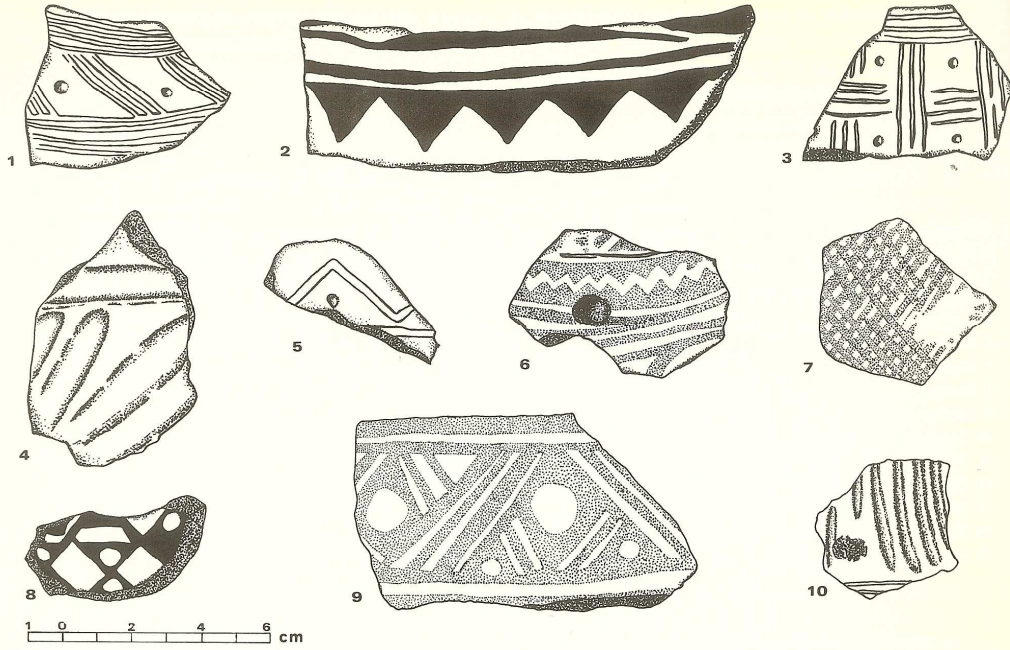
1. Στρόμα 8, γραφίτης.
2. Στρόμα 8, γραφίτης.
3. Στρόμα 7-6, χάραξη.
4. Στρόμα 7-6, γραφίτης και χάραξη.
5. Στρόμα 7-6, χάραξη.
6. Στρόμα 7-6, γραφίτης και χάραξη.
7. Στρόμα 7-6, γραφίτης και χάραξη.
8. Στρόμα 7-6, ανάγλυφη.
9. Στρόμα 7-6, ανάγλυφη.
10. Στρόμα 7-6, γραφίτης.
11. Στρόμα 7-6, χάραξη.
12. Στρόμα 7-6, χάραξη.
13. Στρόμα 7-6, χάραξη.
14. Στρόμα 5-4, γραφίτης.
15. Στρόμα 5-4, γραφίτης.

Όστρακα της νεότερης νεολιθικής.

ΣΤΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ 50

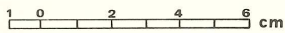
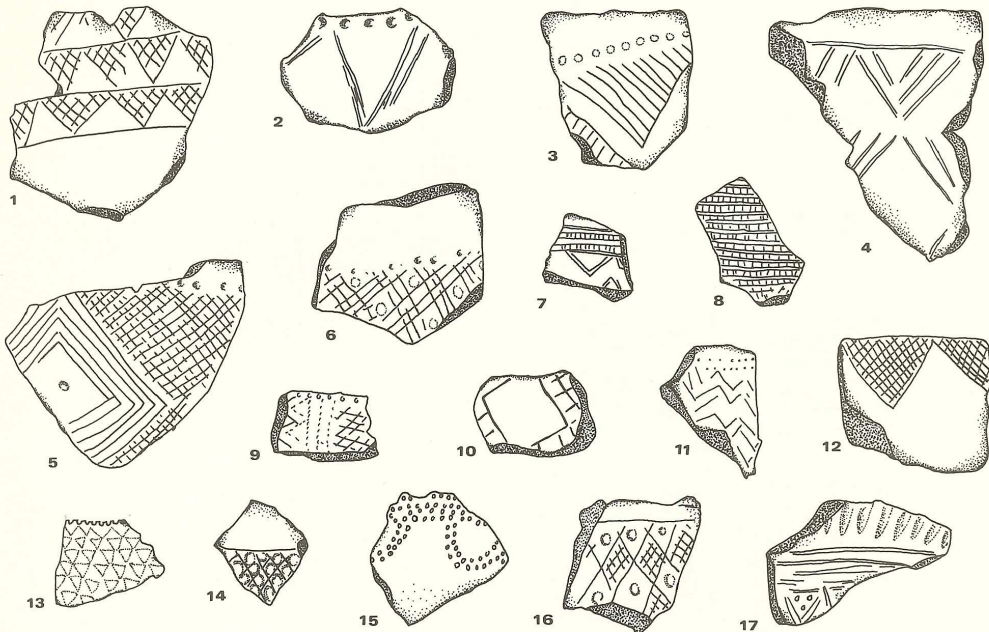

Όστρακα της νεότερης νεολιθικής.

ΣΤΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

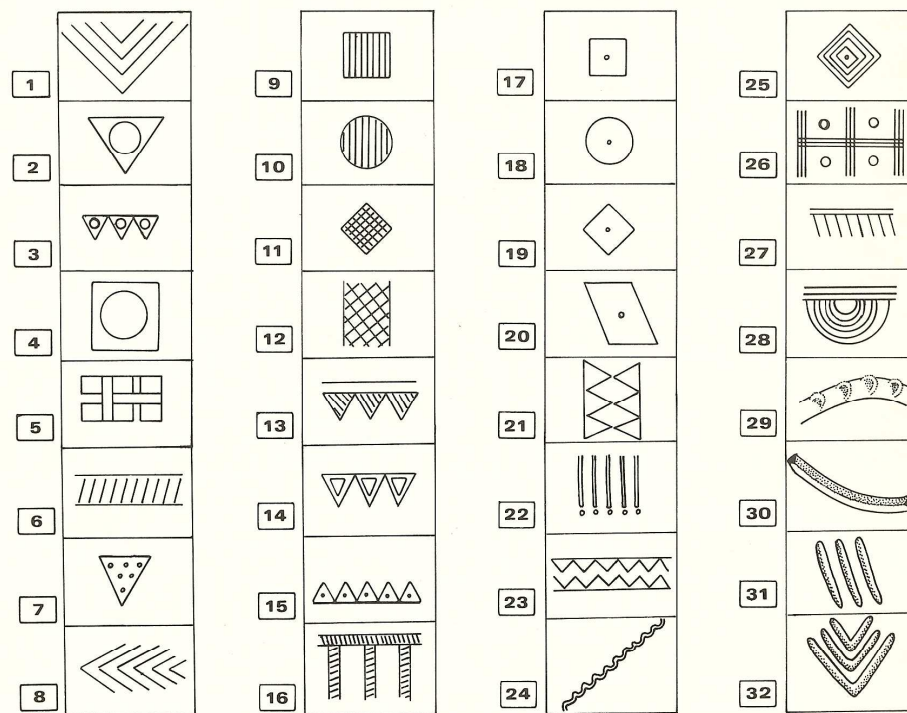
ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΠΙΝ. 50

- α) 1. Στρόμα 5-4, χάραξη.
 2. Στρόμα 5-4, μαύρο σε κόκκινο.
 3. Στρόμα 5-4, χάραξη.
 4. Στρόμα 5-4, αulάκωση.
 5. Στρόμα 5-4, χάραξη.
 6. Στρόμα 5-4, γραφίτης.
 7. Στρόμα 5-4, γραφίτης.
 8. Στρόμα 5-4, μαύρο σε κόκκινο.
 9. Στρόμα 5-4, γραφίτης.
 10. Στρόμα 5-4, αulάκωση και χάραξη.
 β) 1. Στρόμα 3-1, γραφίτης.
 2. Στρόμα 3-1, πλαστική.
 3. Στρόμα 3-1, πλαστική.
 4. Στρόμα 3-1, μαύρο σε κόκκινο.
 5. Στρόμα 17-16 («στρόμα καταστροφής»), γραφίτης.

Όστρακα της πρώιμης εποχής του χαλκού.

ΣΤΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Διακοσμητικά μοτίβα της νεότερης νεολιθικής που συνεχίζουν στην πρόιμη εποχή του χαλκού.

ΣΤΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ